

هستی‌شناسی دیوان در حماسه‌های ملی بر پایه شاهنامه فردوسی*

دکتر آرش اکبری مفاخر

عضو قطب علمی فردوسی‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد

چکیده

هستی‌شناسی دیوان عبارت است از بررسی دیوان در حالتی که مینو و گیتی (روان و تن) آنان در هم تنیده شده؛ تنومند، دیدنی و پسودنی شده‌اند. زمینه هستی‌پذیری دیوان از هستی‌شناسی اورمزد، امشاسپندان و ایزدان است. زیرا در آموزه‌های مزدیسنايي دیوان نیز همانند اهریمن هستی ندارند، اما هستی دیوان در حماسه‌های ملی ساختار ویژه‌ای می‌یابد و در برابر هستی انسانی قرار می‌گیرد. هریک از دیوان، دارای نام، شناسه و ویژگی‌های فردی می‌شوند که سبب شخصیت‌پذیری و بازشناسی آنها از انسان‌ها و سایر دیوان می‌گردد؛ پیکرشناسی آنها (پیکر سیاه، بزرگ، بلند و چهره حیوانی و ...) نیز از ویژگی‌های اهریمن و تصورات انسان درباره دیوان مینوی، انسان‌های غول‌پیکر بیابانی، مهاجمین و عناصر جادویی سرچشمه گرفته‌است. همچنین آنها دارای توانایی پیکرگردانی؛ دگرگونی پیکر و هستی و کالبدپذیری؛ پنهان کردن خود در کالبد انسان و حیوانات هستند.

کلیدواژه‌ها: دیو، پیکرگردانی، شاهنامه.

مقدمه

اورمزد، نخست، آفریدگان خود را در مینو و سپس در گیتی می‌آفریند. پس از آن گیتی و مینو را درهم آمیخته و آفریدگان را به جنبش وامی‌دارد. (*Dēnkard*: ۹.۸.۱۳) این جنبش برابر است با هستی یافتن آفریدگان. اورمزد که نخست روان را آفریده، تن را می‌آفریند تا روان در آن جای گیرد. او به این دلیل روان را در تن می‌آفریند که زمینه‌خویشکاری تن فراهم گردد. (*Bundahišn*: ۱۴.۸-۹) انسان به جنبش بیفتد، هستی بیابد، اندیشه کند، سخن بگوید و کردار انجام دهد.

مینو (*mēnōg*) دنیایی است که موجودات آن در حالت نادیدنی، ناپسودنی و بدون تن هستند. آفرینش در این دنیا بدون اندیشه، ناگرفتنی و بی‌جنبش است و سه‌هزار سال به درازا می‌کشد. (*Bundahišn*: ۳۶.۱) اورمزد و اهریمن نخست آفرینش خود را در حالت مینو می‌آفریند. آفریدگان اورمزدی از مینو به گیتی می‌رسند، اما اهریمن و آفرینش او در مینو باقی می‌مانند و از آنجا که نادیدنی، ناپسودنی و بدون تن هستند، هستی ندارند و در نیستی به سر می‌برند. (*Dēnkard*: ۶. E۳۱c؛ ارداویراف‌نامه: ۷.۵)

گیتی (*gētīg*) عبارت است از دنیایی که موجودات در آن دیدنی، پسودنی و تنومند (دارای تن) هستند. هر آفریده‌ای که این ویژگی‌ها را داشته باشد، با چشم سر دیده شود و با دست لمس گردد، دارای گیتی است. (*Dēnkard*: ۳.۱۲۳) اهورامزدا پس از آفرینش دنیای مینو در سه‌هزار سال نخست، آفرینش خود را که عبارت است از، آسمان، آب، زمین، گیاه، گوسفند و انسان به‌گونه گیتی می‌آفریند. در این آفرینش سه‌هزار ساله، آفریدگان تنومند در ایستایی به سر می‌برند و جنبش و تکاپو ندارند (وزیدگی‌های *زادسیرم*، ج ۱، ص ۲۶)؛ یعنی آفریدگان اورمزدی با وجود داشتن مینو و گیتی، هستی (*hastīh*) ندارند؛ بنابراین، هستی‌شناسی دیوان عبارت است از بررسی دیوان که از حالت نیستی به هستی رسیده‌اند؛ یعنی گیتی یافته، تنومند، دیدنی و پسودنی شده‌اند. پس از آن مینو و گیتی؛ یعنی روان و تن آنها درهم آمیخته، در دنیای زمینی به جنبش افتاده‌اند و مانند آفریده‌های اهورایی دارای نیروی اندیشه، گفتار و کردار شده‌اند. این

هستی دیوان در بخش‌هایی از حماسه‌های ملی پدیدار شده است. در این متون دیوان به موجوداتی هستی‌مند و همانند انسان تبدیل شده‌اند که رفتارهای ویژه‌ای دارند. این مقاله با روش توصیف متنی پیش‌زمینه‌های هستی‌پذیری و هستی‌شناسی دیوان در حماسه‌های ملی را بر پایه شاهنامه بررسی می‌کند.

پیش‌زمینه‌های هستی‌پذیری دیوان

اهورامزدا در آغاز آفرینش، آفریدگان خود را به گونه مینو می‌آفریند. او نخست مینوی امشاسپندان را آفریده و برای هریک از آنان یک خویشکاری و یک نشان گیتی قرار می‌دهد. این نشان گیتی دلیل بر هستی اورمزد و امشاسپندان است. اهریمن نیز در برابر هریک از امشاسپندان یک سردیو به گونه مینو می‌آفریند، اما اهریمن و دیوان برخلاف اورمزد و امشاسپندان نشان گیتی ندارند و نداشتن این نشان دلیل بر نیستی اهریمن و دیوان است. (۱.۵۸-۵۲; ۵.۱) *Bundahišn*

خویشکاری، نماد مینو و نشان گیتی اورمزد و امشاسپندان عبارت است از،

امشاسپند	خویشکاری	نماد مینو	نشان گیتی
اورمزد	نگهبانی آفرینش	مردم‌دوستی	انسان
بهمن	سالارباری درگاه اورمزد	آشتی خواهی	گوسفند و جامه سپید
اردبیهشت	برقراری نظم و ترتیب راستی	آتش	
شهریور	شفاعت درویشان	خویشاوندداری	فلز
سپندارمذ	پرورش آفریدگان	فروتنی و بندگی	زمین
خرداد	زایش و پرورش موجودات	سپاس‌داری	آب
امرداد	رویش گیاه و افزایش گوسفند	هم‌پرسی و میانه‌روی	گیاه

(*Bundahišn*: ۳.۱۴-۲۲; ۲۶^۱; *Dēnkard*: ۶.E۴۵h)

امشاسپندان برای انجام خویشکاری‌های خود دستیارانی دارند. سردیوان نیز برای انجام کارها و پیش‌بردن ویرانگری‌های خود دستیارانی دارند که آنان را یاری می‌کنند. این دستیاران که به دیوان نام‌بردارند، دارای آفرینش مینوی هستند، نشان گیتی ندارند و شمار آنان به هزاران نمونه می‌رسد.

از آنجا که امشاسپندان، هستی و نشان گیتی ویژه خود را دارند، این زمینه برای آنان فراهم شده تا برای ملموس شدن حضورشان در گیتی و پیوندی که میان اهورامزدا و انسان ایجاد می‌کنند، هستی خود را در پیکر انسانی به نمایش بگذارند. همچنین اورمزد، مینوترین مینوان، که نور مطلق است و تن ندارد، برای ایجاد ارتباط با پیامبر خود، زردشت، یکی از ویژگی‌های انسانی را می‌پذیرد و با او سخن می‌گوید. (ارداویراف‌نامه، ج ۶، ص ۱۰۱) البته او برای برقراری پیوندی استوارتر در پیکر نشان گیتی خود، انسان، درمی‌آید و خود را به زردشت نشان می‌دهد.

اورمزد چهره خود را به اندازه آسمان پدیدار می‌سازد، در حالی که سر در اوج و پای در آسمان فرودین دارد و دو دستش به هر دو سوی آسمان می‌رسد. او آسمان را همانند جامه‌ای می‌پوشد، در حالی که امشاسپندان نیز هم‌بالای او آشکارند. (وزیدگی‌های زادسپرم، ج ۲۲، صص ۸-۹) در یکی از انجمن‌هایی که اورمزد و امشاسپندان در کنار هم می‌نشینند، سپندارمذ در کنار اورمزد می‌نشیند، دست در گردن او حلقه کرده و به او عشق می‌ورزد و آن دو یک لحظه چشم از هم برنمی‌دارند. (روایت پهلوی، ج ۸، ص ۲)

اورمزد در پایان جهان در نشان ویژه گیتی خود، سوشیانس، درمی‌آمیزد و در کشور خونیرس پدیدار می‌شود. امشاسپندان نیز هرکدام در نشان گیتی خود درآمیخته و در شش کشور دیگر آشکار می‌گردند. (وزیدگی‌های زادسپرم، ۳۵، ۳۹)

سپندارمذ در روزگار منوچهر در پیکر دوشیزه‌ای با جامه روشن که کمربندی زرین بر میان بسته و به اطراف خود فروغ می‌بخشد، در حالی که همه مردم او را می‌بینند به خانه منوچهر شاه می‌رود. (وزیدگی‌های زادسپرم، ج ۴، صص ۴-۵) او با منوچهر سخن می‌گوید و راهکار پیروزی بر افراسیاب را به او می‌آموزد. (دستنویس م. او، ۲۹، ج ۲۶، صص ۷-۱۰) مینوی باد در پیکر مردی روشن، بلند و به آیین که کفشی چوبین به پای دارد در زمین آشکار می‌گردد. همچنین اورمزد، بهمن و اردیبهشت و آتش را به

گونه گیتی برای باورمندی گشتاسپ به خانه او می‌فرستد. (وزیدگی‌های زادسپرم، ج ۳، ص ۱۰ و ج ۲۴، ص ۵)

ابا سهم و هیبت همه با شکوه
بر تخت رفتند چون چار کوه
یکی بهمن و دیگر اردیبهشت
فرستاده دادگر از بهشت
هم آذرخراد و هم آذرگشسب
نشسته برین‌گونه هر یک براسب
به گشتاسپ گفتند کای شهریار
رسولیم نزد تو ما هر چهار
(زراشت‌نامه، صص ۱۱۴۰-۱۱۴۳)

نمونه گویای پیکرپذیری ایزدان مینوی، پیکرپذیری انسانی مینوی ایزد هوم است. ایزد هوم در ساختار مینوی خود، نگهبان شیره نوشیدنی و درمان‌بخش هوم است (یسنا، ج ۱۰، صص ۱۰-۱۲). او در پیکر زیباترین مرد در کل هستی مادی به عنوان پیام‌آور اهورامزدا بر زردشت نمایان می‌شود. (یسنا، ج ۹، ص ۱) هوم آرزو دارد که افراسیاب تورانی را به زنجیر کشیده و او را کشان‌کشان نزد کیخسرو آورد تا کیخسرو او را به خونخواهی سیاوش و اغریث در کنار دریای چیچست بکشد. (یسنا، ج ۵۷، ص ۹ و یشت، ج ۹، ص ۱۸)

از آنجا که افراسیاب آفریده‌ای انسانی و دارای تن جسمانی است، ضرورت دارد که هوم، پیکر انسانی بپذیرد تا بتواند در زمین آشکار شود و افراسیاب را به دام اندازد. این نوع دگرگونی‌ها در دنیای زمینی و حماسه روی می‌دهد. هوم فرشته از حالت مینوی به حالت گیتیایی درآمده، پیکر انسانی می‌پذیرد و افراسیاب را در زمین به دام می‌اندازد. (غرر/اخبار ملوک فرس، صص ۲۳۲-۲۳۳)

ز کوه اندر آمد به هنگام خواب
بدید آن در هنگ افراسیاب
بیامد بکردار شیر ژیان
ز پشمینه بگشاد گردی‌میان
کمندی که بر جای زناز داشت
کجا در پناه جهاندار داشت،
به‌هنگ‌اندرون شد گرفت آن‌به‌دست
چو نزدیک شد بازوی او ببست

همی‌رفت و او را پس‌اندر کشان همی تاخت با رنج چون بیهشان
(شاهنامه، ۴/۳۱۴-۳۱۵/۳۱۵-۲۲۴۶-۲۲۵۰)
هوم پس از انجام خویشکاری خود دیگر در شاهنامه نقش و جایگاهی ندارد و گویا
به دنیای مینو بازمی‌گردد.

هستی‌شناسی دیوان در حماسه‌های ملی

پیکرپذیری

پیکرپذیری دیوان در حماسه‌های ملی ساختار ویژه خود را دارد؛ هستی آنها در برابر
هستی انسانی قرار می‌گیرد. در حماسه، دیوان همانند تمام انسان‌ها و شخصیت‌های
حماسی، هستی و پیکر شناخته‌شده، نام، شناسه و ویژگی‌های خاص خود را دارند. این
ویژگی‌ها باعث تمایز دیوان از انسان‌ها و سایر دیوان و سبب شخصیت‌پذیری آنها
می‌شود، به عنوان مثال دیو سپید در غاری در مازندران زندگی می‌کند و از کارگزاران
شاه مازندران است. او «تنی تیره»، پیکری بزرگ و سیاه «چو کوهی سیاه»^۳ دارد و «به
رنگ شبه روی و چون برف موی»^۴ ویژگی بارز و شناسه فردی اوست. این دیو دارای
اندام‌های انسانی و دست و پا است و با این اندام‌ها با رستم می‌جنگد. او بر روی دو پا
می‌ایستد و به خوبی از دستانش بهره می‌گیرد. این ویژگی‌ها در کل، همسان با هستی
دیگر دیوها و در جزئیات، شناسه‌های ویژه دیو سپید است که او را از دیوهای دیگر
همچون کولاددیو، ارژنگ‌دیو و... متمایز می‌سازد. (شاهنامه، ۲/۴۲-۴۳)

البته یک تفاوت بنیادی میان هستی انسانی و دیوی وجود دارد و آن جدایی‌پذیری و
یا جدایی‌ناپذیری مینو و گیتی آنهاست. هنگامی که مینو و گیتی انسان درهم تنیده‌شود،
هستی انسانی شکل می‌گیرد و در هنگام مرگ روان انسان که گوهری نامیراست، از تن
او جدا شده و رو به جاودانگی می‌نهد. در واقع هستی‌پذیری انسان مرحله‌ای است
برای زندگی جاوید، اما از آنجا که دیوان دارای گوهری میرا هستند، پس از شکل‌گیری
هستی دیوان، گوهر آنها از تنشان جدا نمی‌شود. بنابراین هستی‌پذیری دیوان برابر است
با ویرانی و نابودی آنها. (Dēnkard: ۳.۵۰)

همان‌گونه که آفرینش اهریمن و دیوان الگوبرداری از آفرینش اورمزدی است، دگرگونی‌های آنان از مینو به گیتی نیز پیرو دگرگونی‌های اورمزدی است، خشم، دیوی مینوی است. در مینوی خرد (۲۶. ۳۷) به روشنی آمده که دیو خشم تجسم و پیکر ندارد، اما زمینه‌هایی برای پیکرپذیری او فراهم می‌شود و او هستی می‌پذیرد. در گزارش دینکرد (۷.۴.۸۷) هنگامی که گشتاسپ دین زردشت را می‌پذیرد، دیوان در دوزخ بر خود می‌لرزند. دیو خشم خبر پذیرش دین بهی توسط گشتاسپ را به ارجاسپ می‌رساند. این دیو با سخت‌ترین بانگ‌ها می‌خروشد و آنان را به نبرد برمی‌انگیزد، اما در دنیای حماسه، دیو خشم به نره‌دیوی از گروه دیوان زمینی دگرگون می‌شود،

بپذرفت گشتاسپ، گفتا که نیز نفرمایمش دادن این بار چیز

پس آگاه شد نره‌دیوی ازین هم اندر زمان شد سوی شاه چین...

(شاهنامه، ۵/ ۸۵ / ۹۱-۹۲)

در نمونه‌ای دیگر، در پی ازدواج دیو خشم با منوشک (*Manušak*)، خواهر منوچهر، کوخرد (*Kuxrid*)، یکی از دشمنان زردشت، زاده می‌شود. (وزیدگی‌های زادسپرم، ۱.۹) یکی دیگر از نمونه‌های پیکرپذیری دیوان در نبرد حماسی میان تیشتر و اپوش روی می‌دهد. اپوش، دیو خشک‌سالی، ساخته و پرداخته پندارهای ذهنی انسان در برابر بلای خشک‌سالی است. تفکر هستی‌ناپذیری و نیستی اهریمن و دیوان در این مورد بخوبی آشکار است،

در وزیدگی‌های زادسپرم (۳. ۸) تیشتر در پیکرهای مرد، گاو و اسب نمایان می‌شود، در حالی که از پیکرپذیری دیو اپوش اثری نیست. در تیریشست و بندهش در نبرد حماسی آسمانی‌ای که میان تیشتر و اپوش روی می‌دهد، تیشتر در سه پیکر مرد جوان پانزده ساله، گاو زرین‌شاخ و اسب سپید زرین‌گوش درازدم درمی‌آید، اما برای اپوش تنها پیکر اسب سیاه کل سهمناک کوتاه‌دم وجود دارد. آنها سه بار در پیکر اسب سپید و سیاه با یکدیگر می‌جنگند تا اینکه تیشتر پیروز می‌شود. سپس اپوش را به بند کشیده و

با زنجیر می‌بندد، آنگونه که هزار مرد، مردی را ببندند. (یشت، ۸-۱۳-۲۱،
 ۵۵: Bundahišn. ۱۰. ۶b)

در دنیای آسمانی یشت‌ها با آنکه سرنوشت دیوان برگرفته از سرنوشتی انسانی است، اما آنها هنوز به پیکریذیری انسانی نرسیده و پیکره‌های حیوانی دارند. در واقع دیوان در دنیای زمینی حماسه‌های ملّی است که پیکر انسانی می‌پذیرند. ساختار حماسه‌های ایرانی که در آنها از نبردهای آسمانی نشانی نیست، این نیاز را به وجود آورده که دیوان در ساختار انسانی پیکریذیر شده و هستی انسانی بیابند. در گذر زمان دگرگونی‌ها و پیکریذیری‌های مختلفی به وجود آمده تا آنکه دیوان هستی ویژه خود را در حماسه‌های ملّی بویژه شاهنامه، گرشاسپ‌نامه و فرامرزنامه یافته‌اند. در این هستی ویژه، مینو و گیتی دیوان درهم تنیده شده و هستی آنها در برابر هستی انسانی نمایان گشته‌است، به گونه‌ای که آنها در حماسه‌های ملّی با این هستی دیوی شناخته می‌شوند. گندرو دیوی یکی از این نمونه‌هاست،

گندرو (Gandarw)^۵ یکی از خدایان کهن آریایی است که در متون هندی در جایگاه خود با عنوان خدای خورشید باقی مانده (Rig Veda: ۱۰.۱۳۹.۴۴)، اما در متون ایرانی همانند دیگر خدایان هندی به دیوی پتیاره دگرگون می‌شود. نخستین ضرورت برای هستی‌پیکری این دیو، گذر از آسمان به زمین و از گونه مینو به گیتی است. علاوه بر این رویارویی گندرو با پهلوان نامدار ایرانی، گرشاسپ، هستی‌ای انسان‌گونه با ویژگی‌های دیوی برجسته به او می‌بخشد.

نخستین حضور گندرو در یشت‌ها (۵. ۳۷؛ ۱۵. ۱۹؛ ۴۱) و به گونه پتیاره‌ای اهریمنی است که همانند اهریمن قصد ویرانی جهان را دارد، اما هنوز شخصیت دیوی نیافته‌است. در دینکرد (۷.۱.۳۲)^۶ و مینوی خرد (۲۶. ۵۰) شخصیت دیوی گندرو با واژه دیو ثابت می‌شود.

در روایت پهلوی (۸. ۱۸) و به پیرو آن در دستنویس م. او ۲۹ (۱. ۲۳-۱۵) و ترجمه فارسی زردشتی آن در صل در بندهش (۲۰. ۱۳-۲۰) و روایات داراب هرمزدیار

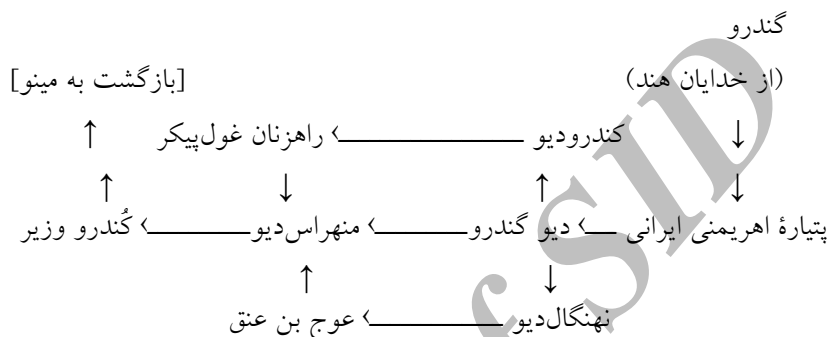
(۱/ ۶۲ / ۱۱-۱۶) مبارزه گرشاسپ و گندرو ساختار حماسی یافته و به حماسه‌های ملی راه می‌یابد.

دیو گندرو در شاهنامه (کندرو دیو) (۵/ ۳۴۷ / ۶۵۷-۶۵۸) با همان ویژگی‌هایی که در متون پهلوی و فارسی زردشتی برای او بیان شده، در برابر سام قرار می‌گیرد. این دیو در گرشاسپ‌نامه (۲۸۱. ۹-۱۷) با نام منهراس دیو نمایان می‌گردد و سرنوشت دوگانه‌ای دارد؛ گرشاسپ او را زنده به کشتی بسته و به دریا می‌اندازد (۲۸۳. ۴۵-۵۵) یا اینکه او را زنده در میدان شهر با زنجیر به چهار دار می‌بندد و مردم او را می‌نگرند (۳۲۶. ۱۰-۲۰). این سرنوشت بازتابی از ویژگی‌های خدایی و اهریمنی این دیو است که باید تا روز رستاخیز زنده بماند و همراه با اهریمن نیست و نابود شود. این دیو در سام‌نامه یک بار در هستی دیوی با نام نهنگال (۱. ۳۰۱-۳۵۰) و بار دیگر در پیکر انسانی غول‌پیکر به نام عوج بن عنق پدیدار می‌شود (۲. ۲۷۵-۲۸۵).^۷

غول‌پیکری عوج بن عنق، پادشاه باشان، که تخت خواب او چهار متر درازا و دو متر پهنا داشته (کتاب مقدس، تثنیه، ۳. ۱۱)، زمینه دگرگونی شخصیت دیوی را به شخصیتی انسانی فراهم می‌کند. این دگرگونی در متون تاریخی ادامه می‌یابد. (نهایه‌الاربع، ۱۲۷۵، ص ۲۷؛ تاریخ بلعمی، ۱۳۱۰، ص ۳۴۱) راهزنان غول‌پیکری که گرشاسپ با آنها مبارزه می‌کند نیز می‌توانند سرچشمه دیگری برای دگرگونی گندرو از شخصیتی دیوی به شخصیت انسانی غول‌پیکر باشند.^۸ در دگرگونی پایانی گندرو در شاهنامه به انسانی عادی با نام گندرو دگرگون شده و پیشکاری ضحاک را بر عهده می‌گیرد. (۱/ ۷۸ / ۳۷۰)

از سرنوشت این انسان نیز سخنی به میان نیامده است، گویا او نیز دیگر باره به دنیای مینوی خود در آسمان برمی گردد.

این دگرگونی‌های هستی‌گندرو را می‌توان در نمودار زیر نشان داد،

پیکرشناسی

نخستین جلوه‌ای که دیوان را از انسان‌ها جدا می‌کند، پیکر و ظاهر آنهاست. آنها از نظر ساختار آفرینشی با آدمیان متفاوت هستند. این تفاوت‌ها ویژگی بارزی برای دیوان شده است،

۱) پیکر سیاه‌رنگ

این ویژگی بازتاب پیوند آنها با اهریمن است. هنگامی که اهریمن از زروان زاده می‌شود، تیره و بدبوست (روایات داراب هرمزدیار، ۲ / ۸۱ / ۱۱؛ رساله تکذیب و رد فرق دینی، ۱) و پیکری سیاه و خاکستری دارد (Bundahišn، ۴۶؛ ۱؛ ویژگی‌های زادسپرم، ۱، ۲۹). جهمی، دختر اهریمن، پیکری سیاه دارد (روایت پهلوی، ۴۸، ۹، ۲۹). دیوان نیز سیاه‌پیکر هستند. (یشت: ۱۹، ۹۵، ۷، ۶، ۷) (Dēkard: ۷، ۶، ۷؛ ۹۵، ۱۹، ۲۹). دیوان نیز سیاه‌پیکر هستند. (یشت: ۸، ۲۱) و همچنین خزوران که نماد اهریمن است،

سیامک بیامد برهنه تن
برآویخت با دیو آهرمننا
بزد چنگ و ارونه دیو سیاه
دوتا اندر آورد بالای شاه

(شاهنامه، ۱ / ۲۳ / ۳۲-۳۳)

- دیوسپید، نیز برخلاف نامش، پیکری / تنی تیره و پیکری سیاه دارد،

فرو برد خنجر دلش بردرید جگرش از تن تیره بیرون کشید

(همان، ۲ / ۴۳ / ۵۸۱)

سوی رستم آمد چو کوهی سیاه از آهنش ساعد، از آهن کلاه

(همان، ۲ / ۴۲ / ۵۷۰)

- جادوانی که یاریگر دیوانند نیز سیاه‌پیکرند،

از آن جادوان با خروش و غریو دلیر و ستیزنده و نره‌دیو

به تن هریکی همچو کوه سیاه ز پولاد و آهن قبا و کلاه

(فرامرنامه، ۳۳۷ / ۱۷-۱۸)

بنابراین سیاه‌پیکری یکی از ویژگی‌های برجسته دیوان در

حماسه‌هاست (گرشاسپ‌نامه، ؛ ۸۰ / ۱۶ ؛ ۱۱۱ / ۱ ؛ ۲۸۲ / ۲۷ ؛ ۲۸۳ / ۴۷ ؛ فرامرنامه، ۸۰ / ۱۲ ؛ ۸۱ / ۸ ؛ ۲۴۱ / ۸ ؛ ۳۴۱ / ۱۲-۱۳).

۲) دو رنگ بودن پیکر و چهره

در سیاهی پیکر دیوان رنگ دیگری نیز وجود دارد که در پیکر سیاه آنها نمایان

است،

- دیو سپید دارای تن سیاه و موی سپید است،

به کردار دوزخ یکی چاه دید تن دیو از آن تیرگی ناپدید

...به رنگ شبه روی، چون برف موی جهان پر ز بالای و پهنای او

(شاهنامه، ۲ / ۴۲ / ۵۶۵، ۵۷۰)

- منهراس دیو پیکری دو رنگ دارد،

ستبری دو بازو مه از ران پیل رخس زرد و دیگر همه تن چو نیل

(گرشاسپ‌نامه، ۲۸۲ / ۲۹)

- دیوانی که فرامرز با آنها می‌جنگد نیز این‌گونه هستند،

یکی دیو در وی سیاه و بلند ستبر و سیه روی و ناهوشمند

دلیر و قوی بال چون برف موی دوان ببر و شیرش همه چارسوی

(فرامرنامه، ۸۰-۱۲-۱۳)

رخش تیره و دیدگانش سفید ز بیمش تو گویی جهان نارمید

همه تن پر از موی چون گوسفند تنش زرد و تیره به سان نوند

(۱۳-۱۲-۳۴۱)

- علاوه بر دیوان، موجودات اهریمنی دیگر هم این ویژگی را دارند، همانند زن

جادو در خان سوم اسفندیار

بدو گفت، بر من نیاری گزند اگر آهنین کوه گردی بلند

بیارای از آنسان که هستی رخت به شمشیر یازم کنون پاسخت

به زنجیر شد گنده پیری تباه سر و موی چون برف و رویی سیاه

(شاهنامه، ۵/۲۳۸-۲۲۲-۲۲۴)

- زن جادو در هفت خان رستم

چو شنگرف موی و تن و رو سیاه به دیدار زشت و پلید و تباه

(۱/۳۱/۲)

- گرگ گویا نیز یکی از این نمونه‌هاست

یکی گرگ بینی چو یک ژنده پیل همه سر چو برف و همه تن چو نیل

(فرامرنامه، ۸۱-۸)

این ویژگی دورنگی پیکر از آن دیوان است، بنابراین کودکانی که تنی سیاه چون قیر

و مویی سپید چون شیر (عجایب‌نامه، ۱۰۸) داشته‌باشند، زاده اهریمن و دیوان به شمار

می‌روند و توسط پدرانشان به کوه و بیابان انداخته می‌شوند. هنگامی که سام با سیمای

شگفت فرزندش که دارای تنی سیاه و روی و مویی سپید است، روبه‌رو می‌شود، او را

به اهریمن نسبت می‌دهد و به بیابان می‌اندازد تا شکار پرندگان و درندگان شود،

ازین بچه چون بچه اهرمن سیه پیکر و موی سر چون سمن

(شاهنامه، ۱/۱۶۶-۶۳)

تنش تیره بد، روی و مویش سپید
چو دیدش، دل سام شد نا امید
(۳۳۱ / ۳۴۴/۵)

در کوش نامه کوش پیل دندان پیکری دورنگ دارد و به همین دلیل پدرش او را به
بیشه‌ای می‌اندازد

دو دندان خوک و دو گوش آن پیل
سر و موی سرخ و دو دیده چو نیل
میان دو کتفش نشانی سیاه
سیه چون تن مردم پرگناه
(۲۰۲ / ۹۶۹-۹۷۰)

۳) پیکر بزرگ و بلند

- کندرودیو

دگر کندرو دیو بد بدگمان
تنش بر زمین و سرش با آسمان
که دریای چین تا میانش بدی
زتاییدن خور زیانش بدی
(شاهنامه، ۵ / ۳۴۷ / ۶۵۷-۶۵۸)

- کولاددیو

یکی کوه یابی مر او را به تن
بر و یال و کتفش بود ده رسن
(۲ / ۳۶ / ۴۷۹)

- منهراس دیو

چو سه باز یک مرد، پهنای اوست
چهل رش درازای بالای اوست
دژ آگاه دیوی بد و منکرست
به بالا چهل رش ز تو برترست
(گرتشاسپ نامه، ۲۷۳-۲۸۱ / ۱۰)

- سر دیوان کلان کوه

درازای آن دیو ده رش فزون
تنش هم به سان گه بیستون
(فرامرز نامه، ۳۴۱ / ۱۱)

۴) پیکر حیوانی

- منهراس دیو

چوشیرانش چنگال و چون غول روی به‌کردار میشان همه تنش موی

(گرشاسپنامه، ۲۸۲. ۲۷)

- سر دیوان کلان‌کوه

همه تن پر از موی چون گوسفند تنش زرد و تیره به‌سان نوند

(فرامرزنانه، ۳۴۱. ۱۳)

۵) چهره حیوانی

- اکوان‌دیو

سرش چون سر پیل و مویش دراز دهان پر ز دندان های گراز

دو چشمش سپید و لبانش سیاه تنش را نشایست کردن نگاه

(شاهنامه، ۲۹۸/۳-۱۶۲-۱۶۳)

- سیه‌دیو

یکی دیو بود اندران مرز و بوم که در چنگ او خاره گشتی چوموم

از این دیوچهری به بالا چو ساج دو دندان به مانده دار و عاج

دو دیده به مانند دو چشمه خون دو بینی چو دو کشتی سرنگون

دهانش چو غاری بُد از سنگ پر درآویخته لب چو لفع شتر

(فرامرزنانه، ۲۴۱. ۵-۲)

- یکی از دیوان فرامرزنانه

بزد دست و آنکه فرا شد ز در یکی دیو دید اندر او با دو سر

سری چون سر گاو، دیگر چو شیر به تن پیل و چنگل چو بیر دلیر

(۹۲. ۱۹-۲۰)

۶) گوش‌های بزرگ

- منهراس‌دیو

دو گوشش چو دوپرده پهن و دراز برون رسته دندان چویشک گراز

(گرشاسپنامه، ۱۸۲. ۲۸)

- «گلمینه‌گوش» دیوی با گوش‌های بسیار بزرگ است

مر او را بدی چون گلیمش دوگوش سیه‌چهره نامش گلمینه‌گوش

(فرامرنامه، ۱۵، ۱۱)

- فرامرز، گوش یکی از دیوان را سوراخ کرده و در آن نعل اسب آویزان می‌کند

دو گوشش به خنجر همانگه بسفت دو نعل گران اندر او کرد و گفت

(همان، ۳۵۱، ۶)

۷) چنگال حیوانی

- کناس دیو

به چنگال ماننده نره گرگ سرانگشت چون شاخ داری بزرگ

ز انگشت او ناخندان دراز برسته فروتنتر ز نیش گراز

(فرامرنامه، ۲۴۱، ۶-۷)

- دیو زوش که شش دست دارد

ندیدی کسی را به روی زمین که شش دست دارد به هنگام کین

(بهمن‌نامه، ۵۴۱، ۹۳۱۱)

۸) شاخ حیوانی

- ارقم دیو

چو بینی، بترسی ز بالای او ز شاخ و دو چشم و ز پهنای او

(ساجنامه، ۱۹۳ / ۲، ۱۸)

- دیو هیشم

دو شاخش بلند است چون دو چنار همه نیش او هست هم رنگ دار

(روایات داراب هرمزدیار، ۱۸ / ۱۸۵، ۲)

یکی از سرچشمه‌های شکل‌گیری پیکرهای دیوی، تصوّراتی است که درباره

ظاهرشدن دیوان بر روان انسان‌های مرده وجود داشته‌است. یکی از این دیوان دیو

هیشم (*hišem*، خشم، غرور) است،

همانگاه هیشم بیاید دوان
 یکی دیو مانند دیوی سیاه
 سرش برگزشته ابر آسمان
 دو شاخش بلند است چون دو چنار
 برون دودها آید از وی دهان
 همه چنگها تیز همچون پلنگ
 زبان کرده بیرون همه ازدهن
 به نزد روان چونکه هیشم رسید
 (روایات داراب هرمز دیار، ۲ / ۱۸۵ / ۵-۱۲)

این ویژگی‌ها، تنها مختص دیوان نیست، بلکه انسان‌هایی که در بیابان‌ها زندگی می‌کنند و به زنگی مشهورند نیز این ویژگی‌ها را دارند

به بالا چو بر رفته بر ابر ساج
 دو چشمش چو دو گنبد قیرفام
 سر بینیش چون دو روزن بهم
 دو لب کرده لرزان به خشم و ستیز
 به سر برش موی گره بر گره
 ز دیوست گفتیش رفتار و پی
 به دندان چو دو شانه بر هم ز عاج
 نشانده ز پیروزه مینا دو جام
 گشاده ز دوزخ در او دود و دم
 جهان آتش از زخم دندان تیز
 چو بر قیر زنگار خورده زره
 درازا و رنگ از شب ماه دی
 (گرشاسپ نامه، ۲۳۳ / ۳۷-۴۲)

و همچنین مهاجمینی (هیتالیان) که به ایران می‌تازند
 همانا نه مردم بدنند آن سپاه
 به چهره همه دیو بودند و دد
 ... همه چهره ازدها داشتند
 نشایست کردن بدیشان نگاه
 به دل دور از اندیشه نیک و بد
 همی نیزه بر کوه بگذاشتند

همه چنگ‌هاشان به‌سان پلنگ   نشد سیر دلشان تو گویی ز جنگ

(شاهنامه، ۷ / ۲۴۰ / ۱۸۱۷-۱۸۲۲)

پیکرشناسی دیوان همانند پیکرشناسی انسان است. دیوان در پیکر انسانی با ویژگی‌های متمایز و برجسته از انسان شناخته می‌شوند. پیکرپذیری دیوان در اندیشه‌های ایرانی از ویژگی‌های اهریمن، تصورات انسان درباره دیوان مینوی، انسان‌های غول‌پیکر بیابانی، مهاجمین و عناصر جادویی سرچشمه گرفته است.

پیکرگردانی

پیکرگردانی^۹ عبارت است از دگرگونی پیکر و هستی یک موجود به گونه‌ای که به عنوان موجود دیگری شناخته شود. این ویژگی فراتر از توانایی بشری و کارکردی اهورایی- اهریمنی است که با نیروی معجزه یا جادو در پیوند است.

از آنجا که اهورامزدا و ایزدان در پیکرهای گوناگون درمی‌آیند، اهریمن و دیوان نیز باید این ویژگی را بپذیرند تا زمینه شناخت پیکرگردانی‌های اهورایی و اهریمنی فراهم گردد. پیکرگردانی برای اهوراییان بازتابی از معجزه‌گری و برای اهریمن و دیوان بازتابی از جادوگری آنهاست. اهریمن با نیروی جادویی خود به پیکرهای گوناگونی درمی‌آید، نخستین پیکری که اهریمن در آن درمی‌آید، پیکر مار است. او در آغاز آفرینش در پیکر مار و در تازشی دیگر در پیکر مگس بر همه آفرینش هجوم می‌آورد. اهریمن در گردشی دیگر در پیکر وزغی بی‌ارزش پدیدار می‌گردد. (Bundahišn: ۴.۱۰-۱۱; ۲۷.۲) جهی، دختر اهریمن، نیز در پیکر مگس^{۱۰} سیاه، مار و انسان درمی‌آید. (روایت پهلوی، ۴۸. ۹، ۲۹) نسو، دیو مردار و لاشه، پس از مرگ آدمی در پیکر مگسی سهمناک، زانوخمیده و سرین برآمده بر پیکر مردگان می‌تازد. (وندی‌داد، ۸. ۱۶) پوش هم در پیکر حیوانی اسب سیاهی درمی‌آید. (یشت، ۸. ۱۳-۲۱، ۵۵; Bundahišn: ۶b.۱۰)

در حماسه‌های ملی، هستی دیوان ثابت شده و پیکر شناخته شده‌ای می‌یابند. هستی دیوان با این تفاوت بنیادی که با مرگ پیکر آنها، روانشان نابود شده و از بین می‌رود، در برابر هستی انسانی قرار می‌گیرد. دیوان در شاهنامه با مرگ نابود شده و از بین

می‌روند. آنها در هستی ثابت و پیکر شناخته‌شده خود زندگی می‌کنند و در همان هستی و پیکر با انسان‌ها می‌جنگند و می‌میرند. با مرگ این دیوان (جز دیو سپید) تن و روان آنها نیز در گیتی و مینو نابود می‌شود؛ یعنی پس از مرگ دیوان، نشانی از کارکرد روان آنها در زمین و آسمان دیده نمی‌شود.

بنابراین آموزه، دیوان شاهنامه نمی‌توانند هستی خود را دگرگون کنند؛ زیرا این دگرگونی برابر است با نابودی آنها، اما در حماسه‌های پس از شاهنامه، ویژگی جادویی دیوان پررنگ‌تر می‌شود و آنها با بهره‌بردن از نیروهای جادویی خود توانایی پیکرگردانی می‌یابند و می‌توانند هستی خود را دگرگون کنند.

در فرامرزننامه هنگامی که فرامرز با یکی از دیوان کلان‌کوه روبه‌رو می‌شود و ضربه‌ای سخت به او می‌زند، دیو هستی خود را به اژدها دگرگون می‌کند

شد از جادوی چون یکی اژدها بدان‌سان کز او کس نیاید رها
خروشید و بر پهلوان حمله کرد ز میدان کینه برانگیخت گرد
(۱۹-۱۸. ۳۳۸)

در نمونه دیگر در سام‌نامه ارقم دیو نخست هستی خود را به سنگ، دگرگون می‌کند
بزد دست بر دیوجنگی ز کین برآورد او را بزد بر زمین
نشست از بر سینه‌اش بی‌درنگ ز جادوگری پیکرش گشت سنگ
دلاور یکی کوه خاره بدید همه لب از حیرت به دندان گزید
(۶-۴ / ۱۹۳ / ۲)

و پس از آن در پیکر اژدهایی نمایان می‌شود
در آن دره بینی یکی اژدها که ببر بیان زو نیابد رها
چو بینی بترسی ز بالای او ز شاخ و دو چشم و ز پهنای او
همان ارقم است آن دد بدگهر که چون اژدها ساخت خود را دگر
(۱-۱۸ / ۱۹۴ - ۱۹۳ / ۲)

اما هنگامی که اکوان دیو خود را در کالبد گوری پنهان می‌کند (عجایب‌نامه، ۲۱۷-۲۱۸)، هستی او دگرگون نمی‌شود. این کردار، پیکرگردانی نیست، بلکه می‌توان آن را کالبدپذیری نامید.

کالبدپذیری

یکی از ویژگی‌های دیوان که در متون ایرانی تصویر روشنی از آن نیامده، کالبدپذیری آنهاست. در یسنا (۹.۱۵) و به پیرو آن در یشت (۱۹. ۸۰-۸۱) آمده که دیوان در روزگار پیش از زردشت، مردم‌روی و در کالبد انسانی بر روی زمین می‌گشتند، اما با سرودن نیایش اهورنور توسط زردشت در زیر زمین پنهان می‌شوند. بنابر شرحی که در دینکرد (۴۶، ۶۳-۴۲، ۷) بیان شده پس از سرودن اهورنور توسط زردشت، دیوان به زیر زمین گریخته و پنهان می‌شوند؛ یعنی کالبد آنها شکسته می‌شود. پس از شکسته شدن کالبد انسانی این دیوها، مردم به راحتی می‌توانند آنها را بشناسند. دیوان با کالبد انسانی شکسته شده و هستی دیوی نمایان شده دیگر نمی‌توانند در کالبد انسانی پدیدار شوند، بلکه با ویژگی‌های ایزدان بر مردم پدیدار می‌گردند، اما مردم بار دیگر آنها را می‌شناسند.

در صد در بندهش (۳. ۵-۶) شرح دیگری از کالبدپذیری دیوان بیان شده که اندکی روشن‌تر است. بنابر این گزارش که پیرو آموزه‌های متون پهلوی است، پس از آنکه زردشت کالبد دیوان (کالبد انسانی) را درهم می‌شکند، آنها در زیر زمین پنهان می‌شوند و دیگر نمی‌توانند در کالبد انسانی پدیدار شوند، بلکه در کالبد خر و گاو و... درمی‌آیند. بخشی از داستان اکوان دیو در شاهنامه گویای این کالبدپذیری است، اکوان دیو در کالبد یک گور در میان گله چوپانی نمایان می‌شود. رستم برای از میان برداشتن این دیو- با آگاهی از ویژگی کالبدپذیری دیوان- نخست با شمشیر کالبد حیوانی اکوان دیو؛ (پوست گور) را پاره می‌کند تا هستی واقعی دیو پدیدار شود. آنگونه که زردشت برای مبارزه با دیوان نخست کالبد آنها را شکست. در واقع کردار زردشت به رستم و نیایش اهورنور به شمشیر دگرگون شده است.

کالبد حیوانی اکوان دیو که نتوانسته در کالبد انسانی آشکار شود، این گونه است،
 که گوری ندیدم به خوبی چنوی   بدان خوب رنگی و آن رنگ وبوی
 چو شمشیر برید بر تنش پوست   بر او بر نبخشد دشمن نه دوست
 (۱۶۱-۱۶۰ / ۲۹۸ / ۳)

پس از این کالبدشکنی، هستی واقعی دیو که ترکیبی از مینو و گیتی اوست و
 دیدنی، پسودنی و تنومند است، آشکار می گردد. این هستی اکوان دیو برابر است با
 هستی دیگر دیوان همچون دیو سپید، منهراس دیو و... در حماسه های ملی
 سرش چون سر پیل و مویش دراز   دهان پر ز دندان های گراز
 دو چشمش سپید و لبانش سیاه   تنش را نشایست کردن نگاه
 (۱۶۳-۱۶۲ / ۲۹۸ / ۳)

پس از آن رستم با اکوان دیو که هستی دیوی دارد، مبارزه کرده و او را می کشد
 بدان زور و آن تن نباشد هیون   همه دشت از او شد چو دریای خون
 سرش چون بکردم به خنجر جدا   چو باران از او خون بد اندر هوا
 (۱۶۵-۱۶۴ / ۲۹۸ / ۳)

با مرگ هستی اکوان دیو، مینو و گیتی او نیز نابود شده و از بین می رود.

نتیجه گیری

دگرگونی های امشاسپندان و ایزدان از مینو به گیتی و هستی یافتن آنها، نیاز
 هستی پذیری دیوان را بویژه در دنیای زمینی و حماسه به وجود می آورد. اهریمن و
 دیوان نیمه وارونه اورمزد، امشاسپندان و ایزدان هستند. هرگاه که اهوراییان نشان گیتی
 و تن جسمانی بیابند، اهریمن و دیوان نیز برای کامل شدن آفرینش اورمزدی و درک و
 دریافت گیتی و تن آفریده های اهورایی، گیتی و تن می پذیرند. این نیاز به هستی پذیری
 در صحنه های نبرد حماسی میان ایزدان و دیوان یا انسان و دیوان و هنگام ملموس-
 ساختن داستان یا حماسه برای عامه مردم افزایش می یابد.

دیوان در آغاز تنها موجوداتی مینوی بوده‌اند. در گذر زمان مینو و گیتی آنها درهم آمیخته و به عنوان موجوداتی تنومند و متمایز از انسان شناخته می‌شوند. در شاهنامه دیوان هستی انسان‌گونه دارند. آنها موجوداتی بزرگ‌پیکر با دو پا، دو دست و بیشتر سیاه‌رنگند، اما ویژگی‌های حیوانی همانند تن پر از موی چون گوسفند، سر چون پیل یا شیر، دندان‌های گراز و موهای دراز نیز دارند. این ویژگی‌ها برگرفته از پیکر اهریمن، عناصر جادویی، تصورات انسان درباره دیوان مینوی و انسان‌های غول‌پیکر است. پیکر این دیوان در گذر از شاهنامه به دیگر حماسه‌های ملی ناهنجاری‌های آفرینشی یافته و آنان دارای گوش‌های بسیار بزرگ، دو سر و شش دست می‌شوند. این ویژگی‌ها که با جادو هم در پیوند است، زمینه دگرگونی هستی دیوان، یعنی پیکرگردانی آنها، را فراهم می‌کند.

دیوان که در هستی و تن دیوی نمی‌توانند در میان مردم رفت و آمد کنند، رو به کالبدپذیری می‌آورند. آنها با نیروها و توانایی‌های اهریمنی و جادویی برای خود کالبد (قالب، ظاهر) انسانی فراهم کرده و با آن در میان انسان‌ها زندگی می‌کنند. آنها در میان مردم به ستم‌کاری و ویرانگری می‌پردازند، تا اینکه زردشت با نیروی اهورایی کالبد آنها را درهم شکسته و هستی دیوی آنان را برای مردم آشکار می‌سازد تا به آسانی دیوان را بشناسند. پس از آن دیوان به پذیرش کالبد حیوانی روی می‌آورند، هستی خود را در کالبد حیوانی پنهان کرده و به میان مردم راه می‌یابند.

یادداشت‌ها

۱- بندهای، ۱۱۶، ۱۰۷، ۸۱، ۶۰، ۴۴، ۳۵، ۱۸، ۱۲، ۱.

۲-

فروبرد خنجر دلش بردرید جگرش از تن تیره بیرون کشید

(شاهنامه، ۲/۴۳/۵۸۱)

۳-

سوی رستم آمد چو کوهی سیاه از آهنش ساعد، از آهن کلاه

(شاهنامه، ۲/۴۲/۵۷۰)

-۴

...به رنگ شبه روی، چون برف موی جهان پر ز بالای و پهنای او

(شاهنامه، ۲ / ۴۲ / ۵۶۹)

- Gandarewa, Av. Sk Gandharva

^۶ - Gandarw i Zāirpašnān dēv (Madan, ۱۹۱۱, II, ۵۹۷. ۱۵; ۸۰۲. ۲۱/ Molé, ۱۹۶۷,

p.۱۰)

۷- همچنین نک، سرکاراتی، ۱۳۸۵، ۲۷۲-۲۷۸.

۸- برای نمونه توصیفات کندرو دیو و راهزنان در متون دوره اسلامی به عوج بن عنق نسبت داده شده است،

دگر کندرو دیو بد بدگمان تنش بر زمین و سرش با آسمان

که دریای چین تا میانش بدی زتاییدن خور زیانش بدی

همی ماهی از آب برداشتی سر از گنبد ماه بگذاشتی

به خورشید ماهیش بریان شدی از او چرخ گردنده گریان شدی

(شاهنامه، ۵ / ۳۴۷ / ۶۵۷-۶۶۰)

«گرشاسب گفت که، ای هرمزد! بهشت، گرودمان به من ده زیرا من راهزنانی را کشتم که به تن چنان بزرگ بودند که چون همی رفتند، مردمان پنداشتند که ایشان زیر ستاره و ماه و زیر دوش خورشید روند و آب دریا تا زانوی ایشان بود و من تا ساق پای ایشان بودم...» (روایت پهلوی، ۱۸. ۱۵-۱۶ / ص ۳۰).

بسنجید با

«... فرد غول‌پیکری از بزرگترین تنومندان همراه شداد بود که عوج نامیده می‌شد. او از فرزندان عاد نبود، بلکه از دیگر فرزندان آدم بود. خداوند او را در تنومندی آنگونه که خواست، آفرید. می‌گویند که ابر تا کمرگاه او بود و او با دستش به دریا می‌زد و با دست دیگر از ته آن ماهی بزرگی بیرون می‌آورد سپس به سوی پرتو خورشید بالا می‌برد و آن را می‌خورد. هنگامی که زمین و هرکه بر روی آن بود، با توفان نوح غرق شد، آب از زانوهای او نگذشت و عمر او ۳۶۰۰ سال بود.» (نهایه/لارب، ص ۲۷. ترجمه رقیه شیبانی‌فر، در دست چاپ).

۸- نک، رستگار فسایی، ۱۳۸۳، ۴۳. Metamorphoses, Transformation .

- ۹- روایت پهلوی، ۴۸. ۹، «جه، به شکل مگس سیاه، از آن دیو فراز رود».
همان، ۲۹، «جه، به شکل مگس سیاه از آن دیو بیرون جهد» (میرفخرایی، ۱۳۶۷، ۵۸، ۶۰).
- نیبرگ نیز این دو واژه را به مگس ترجمه کرده (Nyberg, ۱۹۷۴)، ۲، ۱۹، ۹۸، ۲۴، ۹۶، ۱۰۲۲، اما تفضلی آن را به ابر معنی کرده است، «جهی سیاه به شکل ابر بیرون می‌جهد» (تفضلی، ۱۳۸۰، ۷۶).

* راهنمای ارجاعات و کتاب‌نامه

- = ژنیو = ارداویراف‌نامه (بخش. بند)
= ایرانشاه = بهمن‌نامه (صفحه. بیت)
= بلعمی = تاریخ بلعمی (صفحه)
= مزداپور = دستنویس م. ۲۹ (بخش. بند)
= کعبی = رساله تکذیب و ردّ فرق دینی
= اون‌والا = روایات داراب هر مزدیار (جلد/صفحه/خط)
= میرفخرایی = روایت پهلوی (بخش. بند)
= بهرام پژدو = زراثشت‌نامه (بیت)
= خواجه‌جوی کرمانی = سام‌نامه (جلد/صفحه/بیت)
= چاپ خالقی مطلق = شاهنامه (جلد/صفحه/بیت)
= دابار = صد در بندهش (بخش. بند)
= دابار = صد در نثر (بخش. بند)
= همدانی = عجایب‌نامه
= الثعالبی = غرر (صفحه)
= چاپ بمبئی = فرامرزنامه (صفحه. بیت)
= ایرانشان = کوش‌نامه (صفحه. بیت)
= اسدی = گرشاسپ‌نامه (صفحه. بیت)
= تفضلی = مینوی خرد (بخش. بند)
= تصحیح دانش‌پژوه = نهایه‌الارب فی اخبار الفرس و العرب (صفحه)
= راشد محصل = وزیدگی‌های زادسپرم (بخش. بند)

- ون‌دیاد (فرگرد. بند) = دارمستتر، ترجمه موسی جوان؛ داعی -
 Darmesteter؛ الاسلام
- یسنا (هات. بند) = پورداود
 - یشت‌ها (یشت. بند) = پورداود
- (ترجمه انگلیسی) Anklesaria، (متن پهلوی) Pakzad = Bundahišn (Chap. Para)
 بهار (ترجمه فارسی)
- Dēnkard (Vol. Page. line) = Madan
 - Dēnkard (Book. Chap. Para)
- آموزگار، ۱۳۷۹، بخش ۱۲۳، Sanjana, de Menasoe, ۳ = Dēnkard
 - Dēnkard ۴ = Sanjana
- آموزگار - تفضلی، ۱۳۸۶ = ۵ = Dēnkard
 - Dēnkard ۶ = Shaked
- Dēnkard ۷ = West, Molé
- مزداپور (← بهار، ۱۳۷۵، ۲۰۴-۲۱۰)، بخش ۱؛ آموزگار - تفضلی، ۱۳۷۵، بخش ۱-۵
- Dēnkard ۸ = West
- Dēnkard = West و «سوتکرنسک و تفضلی، ۱۳۴۴». «سوتکرنسک و
 ورشت مانسرنسک».

منابع و مأخذ

- ۱- آموزگار، ژاله، (۱۳۷۹)، «تکوین عالم و پایان جهان به روایت بخشی [۱۲۳] از کتاب سوم دینکرد» یادنامه دکتر احمد تفضلی، به کوشش علی اشرف صادقی، تهران، انتشارات سخن.
- ۲- آموزگار، ژاله - احمد تفضلی، (۱۳۷۵)، اسطوره زندگی زردشت [دینکرد هفتم]، چاپ سوم، تهران، نشر چشمه و آویشن.
- ۳- اسدی طوسی، ابونصر، (۱۳۵۴)، گرشاسپ‌نامه، به اهتمام حبیب یغمایی، چاپ دوم، تهران، کتابخانه طهوری.

- ۴- اون‌والا، موبد رستم مانک، (۱۹۲۲)، *روایات داراب هرمزدیار*، بمبئی.
- ۵- ایرانشان بن ابی‌الخیر، (۱۳۷۷)، *کوشش‌نامه*، به کوشش جلال متینی، تهران، انتشارات علمی.
- ۶- ایرانشاه بن ابی‌الخیر، (۱۳۷۰)، *بهمن‌نامه*، ویراسته رحیم عقیفی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۷- بلعمی، ابوعلی، (۱۳۸۰)، *تاریخ بلعمی*، تصحیح، ملک‌الشعراى بهار، تهران، انتشارات زوار.
- ۸- بهار، مهرداد، (۱۳۸۰)، *بندهش فرنیغ دادگی*، چاپ دوم، تهران، انتشارات توس.
- ۹- _____، (۱۳۷۵)، *پژوهشی در اساطیر ایران* (پاره اول و دوم)، تهران، نشر آگه.
- ۱۰- بهرام پژدو، زرتشت، (۱۳۳۸)، *زرتشت‌نامه*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، طهوری.
- ۱۱- پورداد، ابراهیم، (۱۳۸۰)، *یسنا*، تهران، انتشارات اساطیر.
- ۱۲- _____، (۱۳۷۷)، *یشت‌ها*، تهران، انتشارات اساطیر.
- ۱۳- تفضلی، احمد، (۱۳۴۴)، «تصحیح و ترجمه سوتکرنسک و ورشت مانسرنسک از دینکرد ۹»، پایان‌نامه دکتری زبان‌شناسی و زبان‌های باستانی ایران، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات. (چاپ نشده).
- ۱۴- _____، (۱۳۸۰)، *مینوی خرد*، به کوشش ژاله آموزگار، چاپ سوم، تهران، انتشارات توس.
- ۱۵- الثعالی، ابو منصور عبدالملک بن محمد نیشابوری، (۱۹۶۳)، *غرر اخبار ملوک الفرس*، تهران، کتابخانه اسدی.
- ۱۶- خواجه‌ی کرمانی، (۱۳۱۹)، *سام‌نامه*، به کوشش اردشیر بنشاهی، بمبئی.
- ۱۷- دابار، ارواد مانکجی، (۱۹۰۹)، *صد در نشر و صد در بندهش*، بمبئی.
- ۱۸- دارمستتر، جیمس، (۱۳۸۲)، *مجموعه قوانین زردشت یا وندیداد اوستا*، تهران، دنیای کتاب.

- ۱۹- داعی الاسلام، سید محمدعلی حسینی، (۱۹۴۸)، وندیداد(حصه سوم کتاب اوستا)، دکن، حیدرآباد.
- ۲۰- راشد محصل، محمد تقی، (۱۳۸۵)، *وزیدگی های زادسپرم*، چاپ دوم، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۲۱- رستگار فسایی، منصور، (۱۳۸۳)، *پیکرگردانی در اساطیر*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۲۲- زینیو، فیلیپ، (۱۳۸۲)، *ارداویرافنامه*، ترجمه و تحقیق، ژاله آموزگار، چاپ دوم، تهران، انتشارات معین.
- ۲۳- سرکاراتی، بهمن، (۱۳۷۸)، *سایه های شکار شده*، چاپ دوم، تهران، انتشارات طهوری.
- ۲۴- *فرامرزننامه*، (۱۳۲۴)، به دستبازی سروش تفتی، بمبئی.
- ۲۵- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۸۶)، *شاهنامه* (ج ۱-۸)، به کوشش جلال خالقی مطلق، تهران، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- ۲۶- *کتاب مقدس*، (۱۳۸۰)، ترجمه فاضل خان همدانی، ویلیام گلن، هنری مرتن، تهران، انتشارات اساطیر.
- ۲۷- کعبی، ازینک، (۱۳۸۰)، *رساله تکذیب و رد فرق دینی*، ترجمه، نعلبندیان، پردازنده دوباره، پرویز رجبی، از کتاب، *هزاره های گمشده*، ج ۱، صص ۴۶۷-۴۸۵، تهران، توس.
- ۲۸- میرفخرایی، مهشید، (۱۳۷۶)، *روایت پهلوی*، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ۲۹- مزداپور، کتایون، (۱۳۷۸)، *بررسی دستنویس م. او ۲۹، داستان گرشاسب، تهمورس و جمشید، گیشاه و متن های دیگر*، تهران، انتشارات آگه.
- ۳۰- *نهایه الارب فی اخبار الفرس و العرب*، (۱۳۷۵)، تصحیح، محمدتقی دانش پزوه، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

۳۱- همدانی، محمد بن محمود، (۱۳۷۵)، عجایب‌نامه [عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات]، ویرایش جعفر مدرس صادقی، تهران، نشر مرکز.

منابع لاتین

- ۱- Anklesaria, B. T. ۱۹۵.; *Zand- akasih; Iranian or Greater Bundahishn*, Bombay.
- ۲- Griffith. Ralph. T. H., ۱۸۹۸. *The Rig Veda*.
- ۳- *Vendidad, SBE*. New York. ۳۴- Darmesteter, J. ۱۸۹۸
- ۴- *The Complete of The Pahlavi Dinkard*, Bombay. ۳۵- Madan, D. M., ۱۹۱۱
- ۵- de Menasch, J. P., ۱۹۷۳. *Le troisième livre du Dēnkart*. Paris.
- ۶- Molé, M., ۱۹۶۷. *La légende De Zoroastre [Dēnkard VII]*, Paris.
- ۷- Nyberg, H. S., ۱۹۶۴-۱۹۷۴. *A Manual of Pahlavi*, I & II, Wiesbaden
- ۸- Pakzad, F., ۲۰۰۳. *Bundahišn*, Tehran. Centre for Great Isamic Encyclopaedia.
- ۹- Sanjana, P. B., ۱۸۷۴- ۱۹۲۸. *Dinkard*, Book. ۳-۹, Vol. ۱-۱۹, Bombay.
- Shaked, S., *The Wisdom of the Sasanian Sages, (Dēnkard VI)*, U.S.A. Boulder.
- ۱۱- West. E. W., ۱۸۸۰-۱۸۹۷. *Pahlavi Texts ۱-۵* (SBE ۴, ۱۸, ۲۴, ۳۷, ۴۷), Oxford
- ۱۲- -----, ۱۸۹۷. *Dēnkard*, Book ۵, ۷- ۹. *SBE*, Vol. ۴۷, Oxford.